

VIDA TIVADAR

**A SZTYEPEI, A BIZÁNCI ÉS A MEROVING
BIRODALMAK KÖZÖTT**

**KULTURÁLIS VÁLTOZÁSOK
A KÁRPÁT-MEDENCE NYUGATI FELÉN A 6-7. SZÁZADBAN**

Akadémiai doktori értekezés tézisei

Budapest, 2018

Bevezetés: célok, kérdések

Az értekezés a helyi késő antik kultúrájú és germán népesség sorsának alakulását elemzi a langobard korszakot követően a Kárpát-medence nyugati felén az eurázsiai eredetű avarok politikai fennhatósága alatt. Az egykori római provincia és a barbarikum területén a Dél-Pannoniát elfoglaló langobardok és a Sirmium központú gepidák királyságai már megindultak a római mintára sikeresen államot alapító germán népek történeti fejlődésének útján (ld. római infrastruktúra használata, pénzverés, kereszténység felvétele stb.), de ez a „római típusú út” (W. Pohl) a sztyeppei nomád avarok betelepülésével a Kárpát-medencében nem vált hosszú távon követhetővé, és a helyi népek sorsa 568 után az avar kaganátus keretei között elnyert szereptől függően alakult.

E népek hagyatéka az elmúlt másfél évszázadban különböző hangsúlyt kapott a régészeti kutatásban és az általános történeti megítélésben. A 20. század első felében az ókori régészet szempontjából méltatták az avar kori késő antik leletanyagot (Alföldi A.), s a két világháború között a germán hatások hangsúlyozása kapott szerepet (Fettich. N.). Mivel az avar kaganátus megalakulásában általában a magyar állam előzményét látták, a közép-európai hatalmi pozíciót elfoglaló avarság történetét és régészetét a kezdetektől fogva kiemelt figyelem kísérte. A 20. sz. közepe után ez a tendencia felerősödött, és a kibontakozó kelet centrikus kutatás elfogultságait kritikus tanulmányok közép-európai összefüggésben kezdték tárgyalni (Bálint Cs.). Ma a jelentősen kibővült régészeti forrásanyag, és számos feldolgozás segíti a késő antik és germán (Meroving kultúrájú) népesség leletanyagának elemzését (Kiss A., Garam É.), amelynek korszerű értékelése nem nélkülözheti a nemzetközi régészetben az utóbbi évtizedekben az elméleti és módszertani megközelítésben bekövetkezett paradigmaváltást. Az újabban felmerült irányzatok áttekintését igyekszik összefoglalni az értekezés elméleti és a módszertani fejezete.

Alapvető kérdés, hogy minek köszönhető az avar uralom alatt a késő antik, kora bizánci és a Meroving kultúra virágzása a Kárpát-medence nyugati felén? Mivel magyarázhatók az élénk nemzetközi kapcsolatok? Mi a politikai vagy gazdasági háttere a csoportok kulturális önállóságának, feltételezhető belső autonómiájának a 6. sz. utolsó és a 7. sz. első harmadában, és ez miként szűnik meg a 7. sz. második felében. Hogyan viszonyult Bizánchoz az avar elit és kísérete, valamint a köznép? Miként tükrözik a temetkezések a népcsoportok társadalmi tagozódását, egymáshoz való viszonyát, hatalmi központjaik szerveződését.

Céлом az új régészeti forrásanyag alapján a kora avar kori Kárpát-medence történetének beillesztése a késő ókori átalakulás európai folyamatába, a mediterrán antik kultúrához való viszonyának újraértékelése, helyének kijelölése a kora középkori európai gazdasági és szociális kapcsolati rendszerben. A késő antik Pannonia területe ugyanis a nyilvánvaló kapcsolatok ellenére az elmúlt évek nagy európai történeti szintéziseiből rendszeresen kimaradt (McCormick 2001; Wickham 2005).

Források módszerek

Az értekezésben elsősorban a kulturális és társadalmi reprezentáció szempontjából meghatározó viseleti elemeket és az ékszereket vizsgáltam, döntően olyan leletcsoportokat, amelyek esetében még nem készült el az átfogó kép kialakításához szükséges mélységű összefoglaló feldolgozás. Néhány korábban már részletesen elemzett lelet-együttest az újabb kutatási eredmények figyelembe vételével újra értékeltem. A kiválasztott tárgytípusok formai és időrendi elemzése után vizsgáltam elterjedésüket, kulturális kapcsolatrendszerüket, és törekedtem az idegen eredetű (import) és a helyi készítésű tárgyak meghatározására és értelmezésére. Az egyes tárgyakat minden esetben leletösszefüggéseiket figyelembe véve

elemeztem. Elsősorban olyan kiválasztott tárgycsoportok, szokások, kulturális és vallási jelenségek elemzésére alkalmas tárgyakat vizsgáltam, amelyek szimbolikus értékűek, és amelyek segítségével minden korábbinál jobban bemutatható, és megérthető a történelmi jelentőségű avar kori kulturális átalakulás iránya, folyamata és üteme. A rövid kutatástörténeti áttekintésben a különböző korszakok és személyiségek a sztyeppei, az antik és a Meroving kulturális jelenségekről alkotott képét mutattam be.

Az eurázsiai avarok: hatalom és reprezentáció

A Kárpát-medencei népek együttélésének kereteit az avar politikai alakulat határozta meg, ezért szükséges működésének rövid áttekintése. Az avar kaganátus a kortársak által is elismert szervezettsége, sajátosan strukturált intézményrendszere ellenére is az „állam kialakulása előtti társadalom” volt, mert működése nem jogi alapokon, hanem az íratlan hagyományokon nyugvó szokásokon és morálon alapult. A versengő elit csoportok közül a vezetők főként személyes karizmájuknak köszönhetően emelkedtek fel, és a társadalom egészét érintő intézkedések nagyrészt személyes döntések nyomán, és nem intézményi úton születtek.

A korai avar kori, keleti sztyeppei nomád típusú leletek, és temetkezési szokások Kárpát-medencei megjelenése azt mutatja, hogy az avarok az Alföldet és a Dunántúlt ugyan egy időben hajtották uralmuk alá, de a Dunántúlon csak fokozatosan rendezkedtek be. Az avar megszállás folyamata a Kárpát-medencében a nomád népek birodalom-szervezésének gyakorlata alapján érthető meg. A nomád vezetőréteg a legyőzött idegen népcsoportokat tudatosan telepítette birodalma peremére. Ilyen határzónának kínálkozott az avar kaganátuson belül az egykori Pannonia területe is, ahol a különböző kultúrájú helyi, és betelepült népcsoportok éltek. A türkökhöz hasonlóan, feltehetően az avarok is saját előkelőik irányítása alatt, hagyták meg a hozzájuk önként csatlakozott népcsoportokat, s a meghódított népek élére az uralkodó avar nemzetségből, vagy törzsből jelöltek ki alkalmas vezetőt. A Kárpát-medencei avar hatalmi kontroll kiterjesztésének jele a 6. sz. vége és a 7. sz. közepe közötti időszakban a belső-ázsiai (türk) típusú, kis mélységbe, valószínűsíthetően rituális okokból elásott halotti áldozatok egységes elterjedése.

A korai avar megszállás kezdeteit Pannonia területén is a sztyeppei nomád típusú magányos sírok, vagy a kis családi sírcsoportok megjelenése jelzi. E korai temetkezési formák létrejötte többféle okkal is magyarázható. Számos magányos sír utal a stratégiai helyeket (folyami átkelőhelyeket, útkereszteződéseket, védelmi pontokat) elfoglaló és őrző katonákra. Magányos sírokban, kis temetőikben találjuk az állatállománnyal vándorló, a nagy legelőkön tartózkodó pásztorokat, akik azonban egyben ellenőrző, védelmi, katonai feladatokat is elláttak (Bölcske, Gyöng, Iregszemcse, Külsővat, Mór, Bágyog, Börcs, Gyirmót, Ménfőcsanak, Pápa).

Néhány esetben sikerült megfigyelni a magányos sírokba, kis sírcsoportokba eltemetettek kapcsolatát a későbbi nagy soros temetőt létesítő közösséggel. Az avarok sztyeppei rítusú sírjai (részleges állattemetkezés, padmaly, északi tájolás), a helyi népesség temetkezései közelében találhatók, bár kezdetben azoktól kis csoportban elkülönülve, és csak a 6–7. század fordulója után valósult meg a helyiek, és a megszállók megszilárduló együttélését mutató közös temető használata, „temetkezési közössége” (Szekszárd, Kölked). Mindez arra is mutat, hogy a magányos sírokba, vagy kis sírcsoportokba eltemetett sztyeppei kultúrájú személyek kezdetben kis számban, elkülönülve voltak jelen (talán nem is képezve komoly katonai erőt?), inkább a kapcsolattartás, és megfigyelés-ellenőrzés lehetett a feladatuk.

Az eurázsiai nomád birodalmak mintájára föderatív-hierarchikus szervezetű avar kaganátust törzsi, etnikus, területi, kulturális vagy szociális, stb. alapon szerveződő csoportok hálózata alkotta. E hálózatoknak a rendszerét működtette a javak szétosztásával a kagáni

hatalom a saját politikai céljai megvalósítására. E különféle hálózatoknak sokféle horizontális és vertikális lenyomata figyelhető meg a régészeti leletanyagban, amelyek szerencsés esetben régészeti módszerekkel feltárhatók. Ilyen sokszínű csoportokat képviselnek a Meroving kultúrájú, a késő antik kultúrájú közösségek, amelyek az avar kaganátuson belül a hatalommal együttműködő, párhuzamos társadalmi formációkat hoztak létre.

A vertikálisan tagozódó avar társadalom vezető rétegét képezi egy (részben rokonsági alapon szerveződő?, vö. DNS vizsgálatok) fegyveres elitcsoport a Duna-Tisza-közén. Az avar hatalmi szervezet vezetőire, uralkodói kíséretre utaló nemesfémdíszes fegyverek és presztízis értékű tárgyak koncentrált elterjedése a Duna-Tisza közén nem csupán erős katonai centralizációra, hanem egyben hatalmi központra is utal. Az avar vezetőréteg belső ázsiai eredetű arisztokratikus hagyományának egy újabb elemére világítanak rá a kunbányai arany lunula párhuzamaként meghatározható újabb belső-mongóliai leletek.

A belső ázsiai és kínai források alapján kialakított történeti és etnográfiai modell szerint a nomád birodalom lényegét az uralkodó törzs, és a hozzá önként csatlakozott vagy erőszakkal meghódított népek egysége alkotja. Az avar kaganátus irányítása, az eurázsiai nomádok szokásai szerint, személyes jellegű lehetett, közigazgatásnak, állami szervezet létrejöttének még a kezdeti nyomai sem ismerhetők fel. A birodalomrészek összetartása személyi szinten történt, a segédnépek fölé rendelt, rendszerint a kagáni családból származó „alkirályok” által. A kagán a hozzá eljutott presztízisjavak szétszétásával tartotta maga mellett vezéreit és hadseregét. A kaganátus egyoldalú gazdasági szervezete miatt a hiánygazdaság elvei szerint működött, mert nem rendelkezett a megfelelő nyersanyagokkal és termékekkel. Ezért az avar társadalmat a katonai siker, és a zsákmány mozgatta, hiszen az elosztandó javak hiányát a vezetőréteg a béke fejében évpénz és ajándékok kikényszerítésével, vagy folyamatos zsákmányszerzéssel kísérelte meg pótolni. Ezért a gazdasági értelemben egyoldalú avaroknak alapvető szükséglete volt a bizánciakkal való békés, vagy háborús kapcsolat, s így alakult ki az avarok lokális függése Bizánci Birodalomtól. (presztízis-gazdaság).

Az avar vezetőréteg az új politikai, kulturális és gazdasági környezetben megváltoztatta identitása kifejezésének eszközeit. Az új stílus leginkább a bizánci típusú, arany, vagy ezüst veretekkel díszített soktagú övek viselésében ragadható meg, hiszen a kora bizánci katonai ill. polgári hivatali öv az avar kori elit hatalmi reprezentációjának mintájává vált. Az elitnek ez a stilizált önábrázolása szociálpszichológiai okokkal magyarázható, és egy társadalmilag tagolt szervezet, valamint egy kifinomult kultúra találkozásából eredő feszültség hatására alakulhatott ki. Ebben szerepe lehetett a törökök és Kína viszonyában is ismert „versengő utánzás” jelenségének is. E bizánci típusú reprezentáció térhódítását jelzi a soktagú, címerpajzs alakú veretes bizánci típusú öveknek az elterjedése az egész avar hatalmi területen. Ezzel szemben más, szerves kulturális kontextusban előkerülő késő antik tárgyak, és jelenségek csak a Dunántúlon találhatók meg. A kora avar kori előkelők „emblematisztikus stílusú” álcsatos övei sztyeppe hagyományok alapján, mégis a bizánci öveket utánozva készültek. Az álcsatos övek esetében jól tanulmányozható, hogy az avar kori vezetőréteg viseletét miként vette át a középréteg, amelynek formailag és technológiailag azonos, de kevésbé színvonalasan kivitelezett, kevésbé értékes anyagból készült álcsatos övei megtalálhatók az egész településterületen.

A reprezentáció bizánci formája az avar elit esetében felszínes, és formális jelenség volt, hiszen az avar vezető réteget kulturális értelemben nem alakította át a bizánci civilizáció. Az avar hatalmi struktúra alapvetően keleti jellegű maradt, amit a nomád típusú hatalmi reprezentáció fennmaradása világosan mutat. Az avarok világában megjelent, szelektív módon kiválasztott bizánci elemek a sztyeppe nomád eredetű kultúra és életmód kereteibe illeszkedtek.

Az Alpok-Adria vidéki romanizált 'koine' és az avar kori Pannonia

Az egykori Pannonia provincia területén kevés írásos forrás maradt fenn a késő antik kultúrájú közösségekre vonatkozóan, ezért azonosításuk során a régészet meghatározó szerepet kap. Manapság ugyan szaporodnak a római továbbélés korábban gyér bizonyítékai, ám vélhetően a barbár túlsúly miatt nagy nehézségeket okoz a továbbélő romanizáltak nyelvi, kulturális, vallási vagy területi csoportjainak azonosítása. Az Alpok-Adria térségének késő antik kultúrájú népességét számos közös kulturális elem köti össze, amelyek megnyilvánulnak a viselet, az ékszerek, az ornamentika és szimbólumok, az életmód és a temetkezési szokások tekintetében. E hatalmas régióban több ékszer és viseleti tárgy, vagy amulett ismert, amelyek az avar kori Pannoniában is előfordulnak, és közös kulturális alapokat jeleznek. Stílusvilágukat illetően homogén, késő antik lelet-együttesek vannak jelen a Keszthely-fenékpusztai erőd előkelő, és köznépi temetkezéseiben. A térségben folyamatosan fennálló kapcsolatokat, és a párhuzamos fejlődést nemcsak azonos formájú ékszerek, és viseleti tárgyak bizonyítják, hanem az azonos viselet (=öltözet), valamint az azonos motívum- és díszítésrendszer is. Ezen kívül a vizsgált régióban a vallás ill. a szellemi kultúra közös vonásaira mutatnak a temetkezési szokások és egyes leletek (pl. amulettek, ókeresztény jelenetek, leegyszerűsített, elvont ókeresztény jelképek: galamb, kakas, páva alakú állatfibulák). A rokon leletanyag, és a temetkezési szokások azt bizonyítják, hogy az Alpok-Adria-térségében továbbélő romanizált kulturális „koine”-nak Pannonia népessége még a 6. században és a 7. század első felében is része volt. A helyi csoportok a barbár betelepedések ellenére is ápták hagyományaikat, és távolsági kapcsolatokat tartottak fenn a mediterrán területekkel.

A hazai kutatás mindeddig nem értékelte a maga teljességében e késő antik kulturális jelenséget, ezért áttekintő táblázatot készítettem a kora avar kori leletanyag romanizált kultúrára utaló leleteiről, késő antik, „formai köréről”. A tárgyak mindegyike előfordul az észak-itáliai romanizáltak régészeti leletanyagában. Az anyagi, és szellemi kultúra közös vonásai (az azonos elterjedési térképek) e hatalmas területen nem egy korabeli politikai-hatalmi szervezet, hanem a közös provinciális római kulturális tradíció, azonos életmód és jogi helyzet, vagyis a közös késő antik és keresztény hagyományok visszatükröződései.

Az Alpok-Adria térségében a késő római időszaktól a kora középkorig (5-7. sz.) készített viseleti tárgyak és ékszerek az avar kori Pannonia területén is megtalálhatók (a zárt kosaras, tömör poliéder végződésű fülbevalók, fémdíszes hajhálók, karkötők, ékszerfunkciót is betöltő viseleti tárgyak: az állatalakos fibulák, díszűk, pl. stílűk, gyűrűk, csatfibulák).

Az állatalakos ruhakapcsoló tűk (galamb, kakas, páva, ló) a késő antik, keresztény kulturális környezethez kötődnek, mert bibliai szimbólumként váltak a keresztény hit kísérőivé, de egyben a bajelhárító szerepet is betöltöttek. Az ókeresztény jelenetekkel díszített doboz fibulák egy köre az antik előképek keresztény átértelmezésével is utal a helyi romanizált lakosság hagyományaira (császár-apotheosis=Krisztus, Bellerophon és Chimeira küzdelme=lovasszent).

Az összeállított elterjedési térképek mutatják, hogy a késő antik viseleti szokásokat követő személyek nemcsak a jól ismert központokban, hanem Kelet-Pannoniában is megtalálhatók (Budakalász, Kölked, Szekszárd, Csákberény, Várpalota, Balatonfüzfő, Tác). Több lelőhelyen fizikai antropológiai adatok is igazolják a provinciális lakosság továbbélését. Feltételezhető, hogy a folyamatos barbár betelepülések ellenére Pannonia romanizált alaplakosságának soha nem szűntek meg a kapcsolatai az Alpok-Adria térsége kulturális, gazdasági és vallási központjaival, de identitásának formális reprezentációjára (a 6. század végétől a Kelet-Alpok és a Rajna vidékén is megfigyelhető gyakorlatnak megfelelően) az avar kulturális környezet kényszerű sajátosságai is hatottak.

Az Alpok-Adria vidéki térség kulturális értelemben a nyugat-mediterrán romanizált makro-régióba illeszkedett, és ennek volt része Pannonia még az avar kor első fél

évszázadában is. E kulturális kapcsolatrendszer kiterjedését egyes ékszerek és viseleti tárgyak használatának földrajzi határai jól körvonalazzák. Aligha lehet véletlen, hogy ez a terület nagy vonalakban egybe esik a Nyugatrómai Birodalomnak 395-ben a Balkánon át a Duna vonalában meghúzott É-D-i irányú keleti határával (*Dioecoesis Pannoniarum*, később *Dioecoesis Illyricum*). Ezt a területet az itáliai gót királyság még a 6. század első évtizedeiben is ellenőrzése alatt tartotta és ezzel politikai értelemben biztosította a romanizált közösségek, mint kulturális szervezetek kapcsolattartását. Az elemzett egyszerű technikai kivitelű, és igénytelen díszítésű leletanyagba tartozó ékszerek és viseleti tárgyak (kosaras fülbevalók, négyszögletes taggal ellátott díszűk, állatalakos fibulák) valójában a nyugati birodalomrész késő antik köznépi kultúráját jelenítették meg. A romanizáltak nem etnikai közösségként, hanem egységes jogi státuszú csoportként jelentek meg a helyi társadalomban, akik meghatározott feladatokat láttak el, gazdasági, kézműves szolgáltatásokkal tartoztak (*romani, pannonii, tributarii*). Hasonló szerepet vállalva tagozódhattak be a 6. században a langobard, majd később az avar társadalomba is.

Bizánc kulturális kihívása: átalakuló köznépi kultúra

Az avar kor elején a késő antik életformával szoros kapcsolatot mutató leletek egy csoportja kizárólag az egykori Pannonia területén található meg (pl. öntött gúla, poliéder vagy gömbcsüngős fülbevalók, zárt kosaras fülbevalók, késő antik, kora bizánci gyűrűk, préselt lemezes korongfibulák). Ugyanitt számos, kora bizánci hatást tükröző ékszer és viseleti tárgy is megjelent, amelyeknek nincsen helyi előzménye, és helyi kézműipari kötődése. A jó minőségű bizánci nemesfémből készült példányokat már korán felismerte, és értékelte a kutatás, de mindeddig nem kaptak figyelmet egyes vasból és bronzból készült köznépi jellegű tárgytípusok, amelyek fontos információkat nyújtanak a kulturális átalakulás szempontjából.

Ezek az egyszerű, kelet mediterrán ízlésű tárgyak nem önmagukban tűnnek fel, hanem teljes kulturális közegükkel együtt, vagyis nemcsak formájuk és díszítésük, hanem a kontextusuk is mediterrán/kora bizánci jellegű (viselet, temetkezési szokás, társleletek). E szerves provinciális bizánci kultúrájú környezetet a legszemléletesebben a Keszthely-fenékpusztai erőd mellett található temetkezések mutatják.

Az új mediterrán eredetű leletanyag formavilága és díszítésrendszere már a Bizánci Birodalom keleti felében végbe ment innovatív változásokat tükrözi. Az új tárgytípusok a 6. században alakultak ki, s azokat a birodalom egyes régióiban többnyire azonos elvek alapján gyártották, és egy-egy tárgytípusnak kialakulhattak regionális és lokális változatai is. Olyan, a balkáni bizánci szokásokra, hitvilágra utaló régészeti jelenségekről, lelet-együttesekről, viseleti elemekről és ékszerekről van szó, amelyek megjelenésükben köznépi jellegűek, hétköznapi megrendelőkre, és hétköznapi készítőkre utalnak, továbbá szoros kötődést mutatnak a Kelet-Mediterraneum provinciális, köznépi kultúrája felé. Az avar kor elejétől ilyen leletek a Kárpát-medencében, de főleg az egykori Pannonia keleti felében és Erdély temetőiben ismertek.

Több esetben jelennek meg Pannoniában a balkáni térségben ismert, kora bizánci aláhajtott lábú fibulák különböző Al-Duna vidéki (kölkedi A-106., Viminácium 1.15. típus) és közép-balkáni temetőkben (keszthelyi tausírozott fibulák), amelyek nem lehetnek helyi termékek csak a személyes mobilitás révén kerülhettek a Kárpát-medencébe, s ezek a tárgyak a kora bizánci viseletre utaló helyzetben kerülnek elő a sírokból.

A kora avar korban az egykori Pannonia keleti felén a nagy temetőkben tömegesen megjelentek a balkáni-bizánci köznépi ékszerdivatot utánzó egyszerű drótékszerek, elsősorban fülbevalók: felül nyitott, alsó ívükön megvastagodó karikájú, dudoros vagy fémpántos díszű, spiráltekercses vagy gyönggyel díszített fülbevalók és hajkarikák öntött gúlacsüngős és gömbcsüngős változatokkal, amelyekhez hasonlóak korábban itt ismeretlenek.

voltak. Ezt a divatot a kora bizánci nemesfém ékszerek és viseleti tárgyak másolásával köznépi helyzetű személyek honosították meg az Al-Duna vidéken (Piatra Frecăței, Sadovec) és Pannoniában is.

A kora avar kor elején a pannoniai leletanyagban egyes ékszereken, viseleti tárgyakon és áttört díszkorongokon a mediterrán jellegű, antro-po- és zoomorf ábrázolások jelentek meg (pl. madár alakos ruhatűk). Az ember- és állatábrázolások kedvelése nem köthető a germán vagy az avar népességhez, hanem inkább késő antik, kora bizánci kultúrájú személyekhez. Az ember-, galamb- és lóábrázolások a mediterrán néphit szimbólumai. Az apotropaikus szerepű jelképes ábrázolások a köznép-nél lehetnek a pogány hiedelmek megnyilvánulásai, de keresztény szimbólumok is. Pannoniában ezek a korábban egyáltalán nem ismert tárgyak új szimbolikus üzeneteket közvetítettek, amelyek újfajta mentalitás és néphit megjelenésére engednek következtetni a Kárpát-medencében.

A történeti források, ha túlozva is, de egyértelműen tudósítanak a provinciális bizánci lakosság avarok által történő elhurcolásáról, ami a sztyeppei népek hadviselésének természetes velejárója volt. A források az áttelepítés körülményeit nagy vonalakban írják le, de nem utalnak helyszíneire, így a hadifoglyok (*captives*), vagyis a „láthatatlan migránsok” problémáját vetik fel. A „betelepülés vagy erőszakos betelepítés” elméletének képviselői a történeti forrásokra hivatkozva a kora avar kori késő antik Keszthely-kultúra kialakulását kísérelték ilyen módon megmagyarázni. A *Miracula Sancti Demetrii* (V.284) szerint „*majdnem az egész Illyricum prefektúrából*” telepítettek át népeket: mindkét Pannonia és Dacia, Dardania, Moesia, Praevalis, Rhodope, és Thrákia tartományokból. Azt is megtudjuk, hogy az áttelepítetteknek közös nevük volt: „*Sermesianoí*” (*Σερμησιόνοι*), ami Sirmium város nevéből eredhet. Ez az avar kaganátusban született közös elnevezés arra utal, hogy a balkániakat esetenként nem szétszórtan, hanem csoportosan telepítették le, s számuk nem lehetett csekély. Véleményem szerint a provinciális bizánci jellegű köznépi leletanyag, a keresztény jelképek a Dunántúl keleti felén kapcsolatba hozhatók a forrásokban is említett balkáni bizánci népesség avar-földi betelepítésével. A forrás szerint az elhurcolt hadifoglyok az avar kaganátuson belül más népekkel keveredtek, de megőrizték a „*római szokásokhoz igazodó indíttatásai*”-kat, önálló néppé váltak, s a keresztények „törzsévé” formálódtak.

Keszthely-Fenekpuszta: egy késő ókori *emporium*

Keszthely-Fenekpuszta késő antik/kora bizánci és Meroving viszonylatban is jelentős gazdasági és kulturális életét az avar kagáni hatalom garantálta, az erőd olyan központi hely volt, amely összekötő szerepet töltött be az avar kaganátus, a Mediterráneum és Nyugat-Európa között. A népesség mobilitását kutató stronciumizotóp-vizsgálatok ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) alátámasztják a helyi népesség továbbéléséről korábban megfogalmazott elméletet. A fenékpusztai horreumi temető alapján a provinciális bizánci elit viseletét utánzó, vele azonos normákat követő, és azonos szokásokat ápoló előkelő társadalmi helyzetű, vagyonszerű személyek jelenlétére következtethetünk. Az elitek közötti kommunikációra utal néhány balkáni bizánci városból is ismert viseleti tárgy (ékköves díszűk, *Iustiniana Prima*, *Naissos*). Más leletek a Balkán középső és keleti részéről származnak (bizánci aláhajtott lábú fibulák, madárfejes tűk, bizánci csatok, edények), és valószínűleg személyes kapcsolatokra, esetleg a kereskedelem bonyolítóira, összekötő személyekre utalhatnak. A Keszthely-Fenekpusztán élt multikulturális közösség meghatározó összetevői a Meroving kultúrájú előkelők és kíséretük (Pusztaszentegyházi dűlő, Fenéki út), de az erődön belül a horreumi és a bazilika temetőjében is felvethető Meroving kultúrájú személyek jelenléte. Bár a horreum melletti temető előkelői ekkor már nem tartották a falakon kívüli temetkezés antik szokását (*extra muros*), de bizánci mintára a templomba sem temetkeztek. A langobard, vagy alemann templomi temetkezések alapján felmerül, hogy a fenékpusztai bazilika, a késő antik közösség bizánci típusú

temploma, esetleg püspöksége lehetett-e, vagy a Meroving kultúrájú közösség vezetőinek itáliai esetleg nyugati mintára épített magántemploma? A bazilikába a Meroving kultúrájú előkelők temetkezései inkább az itáliai minták követésére utalnak. A háromhajós bazilika mellett a fenékpusztai 19. sz. épület használata is kimutatható, szerepe helyzete és alaprajza alapján a templom mellett, mint az Teurnia-ban és Hemmabergben megfigyelhető, *hospitium* lehetett.

A fenékpusztai erőd a késő antik időszakban is megőrizhette a belső erődök egykori, alapvetően mezőgazdasági mikroregionális, központ szerepét (botanikai és vaseszköz leletek). Az erőd területén folyamatosan magas színvonalúak a késő antik fazekasság hagyományait folytató edénművesség termékei, ugyanakkor a település kerámiájában eddig nem került elő 6-7. századi távolsági kereskedelemre utaló import áru (amfora, észak-afrikai kerámia). A helyi műhelyben készült ékszerekhez a luxusalapanyagokat a távolsági kereskedelem révén szerezték be (hegyikristály, almandin, igazgyöngy, üvegkehely). Az ókeresztény jelenetekkel díszített korong fibulák analógiái Boszniában, Albániában, és Dél-Itália irányába önálló kapcsolatrendszerrel áruklodnak. A közös kulturális, ideológiai és kézműves hagyományok az elit csoportok közötti kommunikáció jelei, amelyek Pannoniáig értek. A fenékpusztai műhelyben készült tárgyak eljutottak a környék germán népességéhez is (S- és madár alakú fibulák). A lándzsával táncoló, harcosokat ábrázoló, sisakra vagy fegyverre illeszthető lemez készítője jól ismerte az ábrázolás nyugati Meroving ikonográfiai kapcsolatait. Fenékpusztai olyan multikulturális szigetté, „központi hellyé” alakult, amelynek népessége az avar kaganátus keretei között találta meg szerepét, és kereskedelmi és kézműves kapcsolatai révén elérte Nyugat-Európát, Itáliát és a Mediterraneumot (*emporium*).

A Meroving kultúrájú közösségek

A kelet-dunántúli, Közép-Tisza vidéki, és erdélyi leletanyag formai, időrendi és funkcionális vizsgálata, valamint európai kapcsolatrendszerük elemzése jelentős helyi és nyugat-európai Meroving kulturális hatásra mutat, amelynek hordozói és átadói eredendően a térség germán népcsoportjai voltak. A régészeti leletanyag kapcsolatrendszere, és kézműipari háttére arra enged következtetni, hogy az avar kori, Meroving jellegű leletanyagot hordozó, és Meroving szokásokat követő közösség több népcsoportból tevődött össze: részben a Pannoniában az 5. század óta őshonos népesség leszármazottaiból, az el nem vándorolt langobárdokból, valamint nyugati germán, esetleg gepida bevándorlókból állt. Újabban felmerült egyes langobárd temetők 568 utáni használata, ami az avar uralom elején langobárd csoportok helyben maradását igazolja (spátaveretek: Oroszvár Szentendre), egyes övveretek, soktagú vas övgarnitúrák (Tamási).

Az egykori Pannonia keleti felén a kora avar kori temetőkben találjuk meg a Meroving kori germán anyagi, és szellemi kultúrára utaló ékszereket, viseleti tárgyakat, eszközöket és amuletteket, amelyek egymást erősítő érveket szolgáltatnak a közösség kulturális identitásának meghatározásában. A szabad, katonáskodó férfiak viseletét a maguknál hordott fegyverek: széles pengéjű spáthák, saxok, török, lándzsák, pajzsok viselésének módja határozta meg. A hosszú kétélű kard a korai középkorban státusszimbólumnak számított. A fegyveröv szerkezete, és a rajta lévő veretek formája megfelelt a korabeli nyugati Meroving divatnak, csupán a díszítés tekintetében fedezhetők fel helyi sajátosságok.

A viseleti formák tér- és időbeli elterjedése azonos divatot, és normát követő kulturális közösségeket, kulturális teret mutat. E módszerrel sikerült az avar kori Meroving típusú női és férfi viseleti elemek térbeli azonosítása egy-egy temetőn belül (női: hajtű, korongfibula, díszfüggő, amulettfüggő, amulettkapszula, lábbeli veretek; férfi: három- és négytagú deréköv, Weihmörting- és Civezzano-típusú fegyverövek). E viseleti elemek kimutathatók a Kelet-

Dunántúlon, a Közép-Tisza-vidéken és Erdélyben is. A szellemi kultúrára, a hitvilágra utaló amulettek és a díszítőművészet utal a közösség Meroving kulturális beágyazottságára.

A Meroving-kultúrához köthető leletanyag a kora avar kori Pannonia temetőiben csak részben mutat helyi gyökereket, valójában a 6. századi anyagi kultúrához képest is már átalakult, új formában jelent meg, és később folyamatosan változott, továbbfejlődött. E leletanyag fejlődésének üteme sajátos helyi vonásai ellenére is (pl. ornamentika) teljes mértékig követi a korabeli nyugati Meroving kultúrában megfigyelhető tárgyi, viseleti és szellemi fejlődés dinamikáját.

Az anyagi kultúra fejlődésének önállósága és autonómiája mutat arra, hogy az avar kori Meroving kultúrájú népesség léte nem értelmezhető pusztán belső elvándorlásokkal, hadifogoly státuszú személyek áttelepítésével. Egy ilyen Meroving kultúrájú csoport ugyanis nem tudta volna fenntartani naprakész módon egy önálló, katonailag potens vezetőréteg nélkül nyugat-európai kapcsolatrendszerét. Ezért a Meroving kultúrájú népesség helyzetére, az avar kaganátusba történő beilleszkedésének értelmezésére új történeti modell kidolgozására volt szükség. A régészeti adatok arra utalnak, hogy az avar kor elején kialakult Meroving kultúrájú közösség nem kizárólag a korábbi gepida és langobárd hagyományokat követte, hanem az új történeti helyzetben az új hatalmi viszonyok között új identitást alakított ki, ami tükröződik az anyagi és szellemi kultúrában.

Az avar kor elején megteremtődött a lehetőség a Meroving-kultúrájú népességet összefogó új vezetőréteg felemelkedésére, amely legitimációját az avaroktól kapta, létét avar szövetségeseinek köszönhette, és cserébe kész volt azok politikai céljainak kiszolgálására. Ezért a láthatóan kulturális tradícióit szívósan őrző Meroving-kultúrájú népességnek átszerveződött a társadalma, újjáformálódott a vezetőrétege. Ezt, az avaroktól és a romanizáltaktól eltérő kultúrájú népességet, a bizánci írók azonban továbbra is gepidának tartották.

Valójában a katonai potenciálban rejlik a Kárpát-medencei Meroving-kultúrájú közösségek létének, újjászerveződésének magyarázata, mert számottevő katonai erőt tudtak kiállítani a maguk védelmére és a hatalom avar birtokosainak megrendelésére. Rendszeres balkáni hadjáratok során a lándzsával, spátával és pajzzsal felszerelt germánok azonos fegyvernemhez tartozva illeszkedtek az avarok hadrendjébe. E katonai potenciál volt tehát az alapja az avar kor első fél évszázadában a Meroving kultúrájú közösség belső önállóságának, megőrzött társadalmi hierarchiájának és európai kapcsolatrendszerének. Az új elit megváltozott önkifejezésére utal a 6. században kedvelt I. germán állatstílust felváltó II. germán állatstílus díszítésrendszerének alkalmazása, amely mediterrán fonatmintába foglalt állatornamentika.

A vezetőréteghez tartozó kíséret, és népesség leletanyagát rejtik egyes kelet-dunántúli temetők horizontál-stratigráfiai elemzéssel meghatározott korai avar kori rétegei, amelyekben bizonyos asszociációkat alkotva fordulnak elő a Meroving kulturális jegyek (viselet, temetkezési szokások). Ilyen rövid, önálló Meroving kulturális fázis figyelhető meg a budakalászi, a Szekszárd-Bogyiszlói úti, a keszthelyi, a zamárdi, és a kölkedi A és B temetők korai, a 6. század utolsó negyedére, a 7. sz. első felére keltezhető korai fázisaiban. A temetkezési közösségek elemzése a Meroving, a sztyepei, és a késő antik népesség különböző együttélési formáira mutat.

Az elkülönülő, önálló identitást mutató Meroving-kultúrájú csoportok a 6. század utolsó és a 7. század első harmadában régészetiileg jól azonosíthatók az avar kori Kárpát-medencében (fegyveres kísérek). A vezető harcosok, kíséretük és családjaik a Dunántúlon kisebb egységekre tagolódva, regionális központokban telepedtek le. A temetők topográfiai adatai azonban arra mutatnak, hogy egy-két generáció alatt a Meroving kultúrájú, germán közösségek fokozatosan elvesztették különállásukat (önállóságukat?), hiszen a temetőkben a

7. századtól uralkodóvá válik a sztyeppei eredetű temetkezési rítus, és az átalakulást jelzi az avarok által diktált új társadalmi minták követése, az új reprezentációs kultúra átvétele.

Napjainkban körvonalazódik, hogy a kora avar korban a Közép-Tisza-vidéken is élt Meroving-kultúrájú népesség. A gepida és az avar kor közötti átmeneti időszakban olyan új típusú leletanyagot sikerült azonosítani az Alföldön, amely alátámasztja a népesség részleges helyi továbbélését. Sikerült igazolni a gepida és az avar kori nők övfüggőinek szerkezeti rokonságát, és néhány esetben a kengyeles fibula és az övcsat együttes viseletének előfordulását is. Ma már mind a köznép, mind pedig az elit leletanyaga tekintetében is rendelkezésre állnak a helyi kontinuitást bizonyító abszolút kronológiai adatok is (Egerlövő, Tiszagyenda bizánci érmei). A Közép-Tisza vidéki Meroving kultúrájú közösség a Dunántúli népességhez hasonlóan önálló vezetőréteggel rendelkezett. Eddig csak előzetes közlemények láttak napvilágot a Tiszagyendán feltárt előkelő germán harcos temetkezéséről. Az újabb régészeti adatok tehát egyértelműen rávilágítanak a gepida és az avar kor között egy olyan átmeneti időszakra, amelynek az anyagi és a szellemi kultúrája a helyi gepida előzményekhez kötődik.

A Közép-Tisza-vidék Meroving kultúrájú temetkezései a kora avar korban a helyben továbbélő maradvány-lakossággal, a továbbélő gepidákkal hozhatók összefüggésbe. Előkelő családok, fegyveres kíséretük és szolgáló népeik alkották e közösség társadalmi szerkezetét. Az arany és aranyozott veretekkel díszített faszelencével eltemetett, gazdag szíhalomi vagy a tiszaburai nők, a tiszagyendai férfi a helyi közösség előkelői közé tartoztak. E területi csoport feltehetően ugyanolyan státusszal rendelkezett, mint a Dunántúlon élt Meroving kultúrájú (germán) csoportok, saját vezetőik irányítása alatt éltek és segédnépként vettek részt az avarok balkáni katonai vállalkozásaiban. A közösség kulturális függetlenségét jelzi, hogy viseletük, szokásaik, szellemi kultúrájuk (amulettjeik) avar környezetben is Meroving jellegű maradt. Eljutottak hozzájuk a legfrissebb nyugat-európai divatváltozások és kulturális impulzusok, anélkül azonban, hogy leletanyagukban nyugati importtárgyak jelentek volna meg. Nemcsak a Meroving Nyugat-Európa irányába ápolhattak távolsági kapcsolatokat, hanem a mediterrán Bizánc felé is, hiszen távolsági kereskedelmi áruk is a birtokukba kerültek. Ékszereik, viseletük és szokásaik pedig hasonló kulturális normákat és igényeket mutatnak, mint a Dunántúl keleti felén és Erdélyben élt Meroving kultúrájú népességé.

Kulturális keveredés és integráció

A langobardok elvándorlása után Pannoniában hatalmi vákuum alakult ki, mert a helyi központi hatalom megszűnt, a langobard királyság politikai szervezete felbomlott, és az avaroké még nem épült ki. Ebben az átmeneti időszakban új, az avarokkal együttműködő vezetők emelkedhettek fel, s a saját elittel rendelkező helyi népesség az életét önállóan alakíthatta. Az új, egymással kapcsolatban lévő dunántúli Meroving-kultúrájú hatalmi központok szervezték meg a védelmet, és az ellátást, és feltehetően ők tartották ellenőrzésük alatt a Keszthely-fenékpusztai közösséget is. Kezdetben a langobard korból megmaradt infrastruktúrára és kézműipar maradványaira támaszkodva állították elő a fegyvereket, a termelő eszközöket, az ékszereket és a viseleti tárgyakat.

E népesség önállóságának, autonómiájának jele az új, Meroving típusú reprezentáció megnyilvánulása. Ennek az elitnek a befolyását mutatja, hogy megőrizhette kapcsolatát a nyugati Meroving-világgal, hiszen anyagi kultúrájuk a kortárs divatnak és szokásoknak megfelelően dinamikusan változott (három és több tagú Meroving övek, Weihmörting típusú spáta-övgarnitúrák, díszfüggők, faszelencék). A helyi népesség újjászerveződésére utalnak néhány avar kor elején alapított temetőben végzett stroncium-izotóp-vizsgálatok is, amelyek az alapítók döntő többségének helyi eredetére mutatnak rá.

Az avar hatalom fokozatos kiépülését jelzik a Dunántúlon a türk típusú áldozati leletek, és a sztyeppei jellegű magányos, vagy kiscsoportos temetkezések. Az állandóvá váló településeken a 6. század utolsó harmadától számolhatunk a betelepülő sztyeppei kultúrájú avarok jelenlétére, néhány temetőben a keleti sztyeppeiek és a helyiek együttélése már a temetkezési közösség létrejöttének kezdetéről árulkodik. A temetőtípusok alapján a keleti sztyeppeiek és a helyi népesség együttélésének változatos formáira lehet következtetni, a temetők és települések alapján többféle modellt is felállíthatunk:

A) Egyes langobard temetőket még a 6. sz. utolsó harmadában is használnak (Szentendre, Tamási).

B) Keszthely-Fenekpusztán az 5. századtól kezdve a 7. század második harmadáig a késő antik alaplakosság együtt él Meroving-kultúrájú csoportokkal. Számolni kell balkáni-bizánci betelepülőkkel is. Hasonló késő antik kultúrájú település lehetett Gorsiumban is. A sztyeppei eredetű népesség itt nem jelenik meg.

C) A budakalászi, a kölkedi és a zamárdi temetőket Meroving-kultúrájú csoportok nyitották, és a temetőben csak a 7. század elejétől jelent meg a keleti eredetű népesség. Köznépi jellegű késő antik és bizánci tárgyak a helyi alaplakosság kapcsolataira, és balkáni betelepülőkre utalnak.

D) Sztyeppei kultúrájú népcsoportok ideiglenes tartózkodására, életmódjára mutatnak a nagy területen szétszórt, nomád rítusú magányos temetkezések (Börcs, Bölske).

E) Kisebb sztyeppei rítusú sírcsoportok (Bóly, Mór) az avarok megtelepedésének kezdetére jellemzők, a keleti eredetű férfiak mellett helyi öltözetű nők nyugodtak.

F) Környén a Meroving-kultúrájú népesség és a keleti sztyeppeiek egy időben alapítottak temetőt, sírjaik négy nagyobb sírcsoportban párhuzamosan fejlődnek (vezető család és kísérete?).

G) A csákberényi temetőben az avar lovas és fegyveres sírok mellett meghatározó a helyi, késő antik eredetű lakosság leletanyaga. A temetőben a Meroving kulturális elemek elenyészőek.

I) A Szekszárd-Bogyiszlói úti temetőben a Meroving-kultúrájú családok temetkezései közelében jelentek meg a sztyeppei nomádok külön álló, É-i tájolású sírcsoportjai. A temetőben késő antik divatot követő személyek is azonosíthatók. A 7. század második felében a korai sztyeppei rítusú temetkezésekre a közép avar temető rátelepült, a két csoport egy közösségben olvadt össze.

A 7. sz. második felében, a konstantinápolyi vereség után, az avar kaganátust vezető elit és a pannoniai alaplakosság viszonyának megváltozását mutatja a helyi csoportok kulturális önállóságának felszámolása. Ezt a változást a dolgozatban a késő antik és Meroving-hagyományoknak a 7. sz. első és második harmadában bekövetkező fokozatos háttérbe szorulásának dokumentálásával mutattam be. Az egységesülés során az avar elit reprezentációs formái, szokásai erősödtek, a bizánci stílus átvételében, a keleti hagyományok rögzülésében (lovas temetkezések, hajfonatdíszek).

A 7. század középső harmadától fokozatosan eltűnnek az önálló, késő-antik, kora bizánci és Meroving kulturális identitás kifejezésére alkalmas lelet-együttesek, és egy új formai kánont mutató, a keleti eredetű elit életstílusát és életmódját megváltozott módon tükröző, új anyagi kultúra alakult ki. Az avar kaganátus területén egységes stílusú ékszerek (gömbös, felhúzott gömbös, lengőcsüngős fülbevalók), azonos technológiával készülő edények (lassú korongolt fazekak), egységes táplálkozási szokások (sütőharangok, cserépbográcsok), egységes övviselet (széles U alakú szíjvégek) jelentek meg. E folyamatot a kutatás a 7. század közepétől „elavarosodásnak” tartja, amely nem csak a Dunántúlon, hanem az Alföldön, és az erdélyi leletanyagban egyaránt megfigyelhető.

Az anyagi kultúra egységesedése jelzi, hogy a birodalmon belül egységes hatalmi, kommunikációs és kulturális tér jött létre. Mindez azt mutatja, hogy megszilárdult az avar hatalmi szervezet, és az avar fennhatóság alá tartozó csoportoknak kialakult a közös önképe. Az avar elit a 6. század utolsó évtizedeiben és a 7. század első felében nagy integrációs erővel kovácsolta egybe a Kárpát-medence népeit, és biztosította az avarság európai közép-hatalmi pozícióját. Az átalakulás sikerét mutatja, hogy az avar kaganátuson belül három generáció alatt, a 7. század utolsó harmadára létrejött az avar hatalom és politikai szervezet egységét tükröző „homogén” anyagi kultúra.

Az avarok, megőrizve kulturális önállóságukat, személyes és társadalmi igényeik szerint, szelektív módon választottak Bizánc anyagi kultúrájából a maguk számára hasznosnak tűnő javakat, és azokat gyakran megváltozott szerepben alkalmazták. Az avar hatalom és társadalom szervezetét, ideológiáját, szellemi kultúráját továbbra is a keleti nomád sztyeppei hagyományok határozták meg, és kísérlet sem történt az európai (római) típusú közigazgatás, és egyházszervezet létrehozására. Az ázsiai eredetű, sztyeppei nomád típusú berendezkedés, a hitvilág és mentalitás az avar birodalom létezésének végéig fennmaradt. A 7. században az avar társadalomban lezajlott integrációs folyamat a keleti hagyományok uralkodóvá válásával teremtett új értékrendet, új védelmet jelentő közösségi kultuszt, amelyet az egységes rituális és temetkezési szokások is tükröznek. Az avarság az anyagi kultúráját és az életmódját tekintve csak részben vált „európaivá”, az idegen elemek felszínes átvétele mellett nem volt igény a vallás (kereszténység) az igazgatás „romanizált” formáinak befogadására, ezért az avarok világa nem tekinthető késő antik vagy bizánci peremkultúrának.

A megsemmisült orális hagyomány miatt nem tudjuk, hogy milyen lehetett az együttélés új eredetmondája. Az integrációs folyamat sikere, az avar uralom stabilizálódása a Közép-Duna-medencében tükröződik a korabeli bizánci és nyugati frank forrásokban. A Dunántúl elvesztette helyi hagyományokra épülő kulturális önállóságát és antik nevét, mert a *Pannonia* megnevezést fokozatosan az egész Kárpát-medencére alkalmazták, amelyet egyidejűleg avarok lakhelyeként *Avaria* néven is említettek.

Az értekezés témakörébe tartozó publikációk:

Vida, T.: Bemerkungen zur awarenzeitlichen Frauentracht. In: D. Bialeková–J. Zábojník (Hrsg.), *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. Bis zum 11. Jahrhundert*. Bratislava 1996, 107-124.

Vida, T.: Die awarezeitliche Keramik I. *Varia Archaeologica Hungariae* 9. Berlin-Budapest 1999.

Vida, T.: Veil pin or dress pin. *Antaeus* 24, 1999, 563–574.

Vida, T.: Die Ziergehänge der awarenzeitlichen Frauen im Karpaten-becken. *Acta Arch. Hung.* 51, 1999/2000, 357-377.

Vida, T.: Merowingische Spathagurte der Awarenzeit. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2000, 161-175.

Vida, T.: Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt, Amulette in der Awarenzeit. *ZM* 11, 2002, 179-209.

Vida, T.: Einzeln getragene germanische Scheibenfibeln im Karpatenbecken. In: C. Dobiat (Hrsg.), *Reliquiae gentium. Festschrift für Horst Wolfgang Böhme zum 65. Geburtstag*. I. Rahden 2005, 429-442.

Vida, T.: Reconstruction of a germanic noble woman's costume (Kölked-Feketekapu B, Grave 85) In: Fusek, G. (ed.), *Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Archaeologica Slovaca Monographiae VII*. Nitra 2004, 435-442.

Vida, T.: Conflict and coexistence: the local population of the Carpathian Basin under Avar rule (6th to 7th century). In: F. Curta (ed.), *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450*, 2. Brill: Leiden – Boston 2008, 13-46.

Vida, T.: Local and Foreign Romans? The Problem of the Late Antique Population of the 6th-7th Centuries AD in Pannonia. In: D. Quast (Hrsg.), *Foreigners in Early medieval Europe. Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility. Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Monographien*, 78. Mainz 2009, 233-260.

Vida, T.: Das Gräberfeld neben dem Horreum in der Innenbefestigung von Keszthely-Fenékpuszta. In: Heinrich Tamáska O. (Hrsg.): *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext Spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Castellum Pannonicum Pelsonense 2*. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf. 2011, 397-437.

Vida, T.: Das Mitteldonaubecken im Wandel zwischen dem 4. und 6. Jahrhundert n. Chr. In: M. Konrad–Chr. Witschel (Hrsg.), *Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens? Bayerische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Abhandlungen, Neue Folge, Heft 138*. München 2011, 615-648.

Vida, T.: A zárt kosaras fülbevalók eredetének kérdéséhez – Zur Herkunft der Ohrringe mit geschlossenen Körbchenanhängern. In: Vida T. (szerk.) *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Szerk.: Budapest 2012, 63-84.

Vida, T.: Raumkonzepte der Awaren und Byzantiner und deren Auswirkungen im unteren- und mittleren Donaubecken im 6.–7. Jahrhundert. In: Sv. Hansen–M. Meyer (Hrsg.), *Parallele Raumkonzepte. TOPOI Berlin Studies of the Ancient World 16*. Berlin: De Gruyter. 2013, 107-323.

Vida, T.: Christianity in the Carpathian Basin during Late Antiquity and the Early Middle Ages (5th to 8th century ad). In: Vida T–Tóth E.–Takács I. (eds.), *Saint Martin and Pannonia. Christianity on the Frontiers of the Roman World. Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság; Szombathely, Savaria Múzeum 2016*, 93-106.

Vida, T.: The Many Identities of the Barbarians. In: J. L. Quiroga–M. Kazanski–V. Ivanišević (eds), *Late Antique and Early Medieval Europe. Historical, Archaeological and Bioarchaeological Approaches. BAR International Series 2852*. Oxford 2017, 120-131.

Vida, T.: Late Antique Continuity and Early Byzantine Innovation in Pannonia. In: H. Fehr–Ph. von Rummel–W. Pohl (Hrsg.), *Romanness after Rome – Archaeological Perspectives (400–900 AD)*. Millenium-Studien. Berlin – Boston (Megjelenés alatt).